

ФОРМУВАННЯ АРЕАЛУ УКРАЇНСЬКИХ ЗАПОРІЗЬКО-НАДАЗОВСЬКИХ ГОВІРОК

Актуальність теми зумовлена її важливістю в дослідженні запорізько-надазовських говірок. Територія Запорізького Надазов'я охоплює 5 районів Запорізької області: Бердянський, Приморський, Приазовський, Мелітопольський та Якимівський загальною площею майже 9 тис. кв. км. Однак означений нами ареал не пов'язуємо із сучасним адміністративним поділом та його можливими змінами, а лише із історико-етнографічною цілісністю і мовними процесами в говорах, які тут мають місце. З одного боку, південь області різко виділяється від решти її районів, навіть сусідніх, особливостями етнічного складу. З іншого ж, становить єдність щодо його історії в усіх її проявах: демографічному, економічному, політичному тощо.

Хоча в південних районах Запорізької області українці займають перше місце за чисельністю, однак вони складають приблизно тільки половину населення, тобто чисельне домінування над національними меншинами є мінімальним.

Запорізьке Надазов'я відрізняється строкатістю національного складу, що робить цей край ареною багатосторонніх інтенсивних етнічних контактів. Крім українців та росіян, значний прошарок тут становлять болгари, які у Приморському районі навіть займають другу позицію за чисельністю після українців. Існують також місця компактного проживання албанців, чехів, кримських татар та інших етносів.

Можна передбачити, що висока частка національних меншин та їх розмаїття, пов'язані із особливостями заселення регіону, мають певний вплив на етнокультурні та етномовні процеси в українських селах краю. З іншого боку, й українці тут неоднорідні за своїм походженням. Переважаюча більшість із них є нащадками переселенців із Полтавщини та Чернігівщини й, меншою мірою, – з інших регіонів України, що були носіями різних говірок, а, отже, мали певний взаємовплив. Це робить говірки українських сіл Запорізького Надазов'я привабливими й для діалектологічного вивчення.

Мета статті – з'ясувати та проаналізувати фактори формування мовного ареалу українських говірок Запорізького Надазов'я. Об'єктом дослідження є процес заселення та етнічне оточення українських сіл у межах зазначених вище 5 районів. Предметом дослідження є чинники й особливості, що відіграли значну роль у формуванні мовного ареалу.

Враховуючи історико-етнографічну особливість регіону, основними критеріями відбору населених пунктів для обстеження ареалу були національний склад та час заснування. Тобто, по-перше, відбиралися села, де українці складають не менше 70 % жителів (села з меншим відсотком українців значно зрусифіковані). По-друге, з цього числа відібрані порівняно старі села, що виникли у XIX – на початку XX ст. і в яких корінне українське населення живе постійно протягом кількох поколінь. Так, це такі села у Бердянському районі: смт. Андріївка, Берестове, Дмитрівка, Карла Маркса, Миколаївка, Новотроїцьке, Успенівка; у Приморському: Борисівка, Єлисіївка, Лозанівка, Новоолексіївка, Партизани, Єлизаветівка; у Приазовському: Бесідівка, Володимирівка, Воскресенка, Ганноопанлінка, Горіхівка, Дмитрівка, Новокостянтинівка, Новомиколаївка, Олександрівка, Приморський Посад, Степанівка Перша; у Мелітопольському: Вознесенка, Костянтинівка та Новомиколаївка; у Якимівському: Вовчанське, Давидівка, Охримівка, Шелюги.

Ареал говірок Запорізького Надазов'я, поширюючись у південній частині області, на півночі межує із говірками Нижньої Наддніпряни, на сході – із південними донецькими, а на заході – із херсонськими. Географічно досліджувані говірки знаходяться у зоні степового говору.

Територія Запорізького Надазов'я заселена людьми ще за часів кам'яного віку. У різні епохи її населяли носії різних археологічних культур – сурсько-дніпровської (V – початок IV тис. до н.е.), дніпро-донецької (V–III тис. до н.е.), середньостогівської (середина IV – середина III тис. до н.е.), нижньомихайлівсько-кемі-обинської (початок III – середина II тис. до н.е.), ямної (друга половина III – початок II тис. до н.е.), катакомбної (XX–XVII ст. до н.е.), культури багатоваликової кераміки (XVII–XVI ст. до н.е.), зрубної культури (XVI–XII ст. до н.е.) тощо. Пізніше ці степи населяли кімерійці, скіфи, сармати [10].

У I тис. південноукраїнські степи стали ареною великого переселення народів. Наприкінці IV ст. через територію краю пройшли орди гунів, а в VI ст. – аварів. У VII ст. у Надазов'ї виникла потужна держава болгарських (протоболгарських) племен, яка відома під назвою "Велика Болгарія". У наступні століття територія краю була пристанищем кочових народів, які тримали в напруженні землеробське населення України. У IX–XI ст. надазовськими степами кочували печеніги, а в XI–XIII ст. їх місце зайняли половці.

Наступна зміна населення краю пов'язана з татаро-монгольською навалою XII ст., коли на південь України прибули ногайці – кочовий народ тюркського походження. Ногайці брали участь у спустошливих набігах на Україну. Тому їх стосунки із безпосередніми сусідами – запорозькими козаками – були складними та суперечливими

[30, с.239]. Внаслідок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у другій половині XVIII ст. життя ногайців різко змінилося. У 1770 р. вони вимушені були прийняти російське підданство, а через декілька років царський уряд переселив їх на Кубань [22, с.14]. Але на цьому історія ногайців у Надазов'ї не завершилася.

У 1783 р. Кримське ханство було приєднане до Російської імперії, а в межах його колишньої території була утворена Таврійська область (пізніше губернія), кордони якої не мінялися до 20-х років XX ст. Проте кордони між повітами в межах губернії змінювалися: з 1783 р. до 1842 р. Запорізьке Надазов'я входило до складу Мелітопольського повіту Таврійської губернії, а після його розподілу в 1842 р. – до складу новоутвореного Бердянського повіту [21].

Для скорішого заселення та освоєння новоприєднаних земель Північної Таврії російський уряд вирішив повернути ногайців у надазовські степи. Протягом двадцяти років, починаючи з 90-х років XVIII ст., тривало переселення ногайців з Кубані до Надазов'я, але повернулася тільки частина цього народу. Тут вони прожили до 1860 р., після чого назавжди залишили цей край [22, с.211].

У першій половині XIX ст. по обох берегах р. Молочної виникли німецькі та меннонітські колонії [16, с.7]. Щоправда, основний масив їх був розташований північніше досліджуваного ареалу – на території сучасних Чернігівського, Токмацького та Михайлівського районів. Після другої світової війни населення цих колоній було депортовано у східну частину СРСР, а на їх місце прибули нові жителі, переважно українці. Цим фактом якраз і пояснюється різкий контраст етнічного складу Запорізького Надазов'я та сусідніх названих вище районів.

Перебування ногайців, німців та меннонітів на території краю не означає, що тут зовсім не було українського (і взагалі слов'янського) населення. Ще за часів Кримського ханства надазовські степи були об'єктом господарського освоєння з боку запорожців, які займалися рибним, соляним та іншими промислами [15, с.3;16, с.3].

Окрім того, у 1802-1820 рр. представники секти духоборів, головним чином росіяни з Тамбовської, Курської, Пензенської та інших губерній, заснували на правому березі р. Молочної 9 поселень [15, с.9], а в 1822-1826 рр. російські переселенці молокани з Тамбовської та Астраханської губерній утворили у Запорізькому Надазов'ї три села [16, с.6].

Заснування перших українських сіл у регіоні, які постійно існували та продовжують існувати і донині, відбулося на рубежі XVIII-XIX ст. Це села Миколаївка (1800 р.), Берестове (1800-1805 рр.), Андріївка (1810 р.) на території сучасного Бердянського району, утворені переважно переселенцями з Полтавської та частково

Чернігівської й Київської губерній [27, с. 202-203; 26, с. 9], Шульговка (нині – Новомиколаївка Мелітопольського району) [14, с.453]. Через тридцять років, у 1836 р., виникло с. Троїцьке (нині с. Карла Маркса). Населення цих сіл зростало як за рахунок природного приросту, так і за рахунок селян-утікачів, які нелегально прибували до Новоросійського краю.

Важливий етап у заселенні досліджуваного ареалу припадає на 1840-ві роки, коли більшість духоборців була виселена урядом на Кавказ, а їх села дозаселялися із Курської, Орловської, Воронежської, Тамбовської, Катеринославської губерній.

Однак можливості української, загалом слов'янської, колонізації краю були обмежені, поки не відбулася масова, майже стовідсоткова, еміграція приазовських ногайців до Туреччини в 1860 р. Як засвідчують дослідники, у Бердянському повіті тоді лишилося всього 16 ногайців [22, с.211].

Виселення ногайців створило передумови для нового етапу заселення краю, внаслідок якого були закладені основи його сучасного етнічного складу. Протягом наступних двох-трьох років на місці залишених ногайських аулів виникли українські, російські, болгарські, албанські, молдавські, гагаузькі села. Саме під час цього етапу з'явилася переважна більшість українських сіл, говірки яких стали об'єктом нашого дослідження.

Дозаселення Запорізького Надазов'я у 1860-1863 роках було складним процесом, у якому перепліталися і економічні, і внутрішньополітичні, і міжнародні фактори. За місцем походження переселенців можна виділити три потоки:

- 1) внутрішня колонізація (переселення з сусідніх сіл Таврійської губернії);
- 2) переселення з центральних губерній України й Росії;
- 3) переселення із-за кордону.

Внутрішня колонізація носила переважно самовільний, не контрольований урядом характер. Тому ці переселенці не мали пільг та урядової допомоги. Вже в перший рік після виходу ногайців у кинутих аулах з'явилися переселенці з вказаних вище сіл Андріївки, Берестового та Миколаївки [26, с. 36].

Інший потік, більш потужний, складали переселенці з центральних губерній України та Росії, а також частково з Білорусії та Прибалтики. У більшості вони мали офіційний статус, що давало їм право на пільги та грошову допомогу. Але траплялися серед них і самовільні переселенці [29, с. 48].

Хоча переселення до Таврійської губернії мало місце і в 1858-1859 роках, його пік прийшовся на 1860-1862 роки. Найбільше переселенців до Таврійської губернії прибуло з Полтавської (понад 1300 сімей), Курської (понад 1000 сімей), Воронежської (понад 900

сімей) та Харківської (понад 800 сімей). Окрім того, прибули переселенці з Вітебської, В'ятської, Калузької, Орловської, Пензенської, Пермської, Псковської, Рязанської, Смоленської, Тамбовської, Чернігівської, Київської, а також Естляндської та Ліфляндської губерній. Усього прибуло близько 5 369 сімей із близько 20 губерній [24, с.46–47; 12, с. 475].

Враховуючи внутрішню колонізацію та переселення з центральних губерній, можна підрахувати, що понад 2 тис. сімей оселилися саме в Бердянському та Мелітопольському повіті на місці зниклих ногайських аулів. У їх числі було понад 16 тис. осіб чоловічої та жіночої статі [4, с.19].

Переселенці Полтавської губернії вийшли з повітів Переяславського, Роменського, Прилуцького, Лохвицького, Золотоношського, Лубянського, Зіньківського, Хорольського, Полтавського, Кременчуцького, Кобеляцького. У Харківській губернії переселенців дали Харківський, Валківський, Лебединський, Богодухівський, Охтирський, Зміївський повіти [13, с.90], а в Чернігівській – Сосницький та Новозибківський. З Київської губернії до Північної Таврії переселялися жителі Київського, Васильківського, Чигиринського, Черкаського повітів [3, с.40-93].

Однак наявні джерела, на жаль, не дозволяють більш точно вказати місця походження переселенців, які заснували те чи інше село. Також не завжди можна точно визначити їх національність.

Третій переселенський потік був направлений із-за кордону і складався з представників багатьох національностей. Переважну більшість серед них становили болгари з Південної Бессарабії, яка за умовами Паризького миру 1856 р. відійшла від Росії до складу Молдавії. Разом з болгарами прибули також албанці, гагаузи, молдовани. Відбулося також переселення болгар з околиць міста Відина в Північно-Західній Болгарії, але майже всі відинці в 1862 р. повернулися на батьківщину (за винятком 799 осіб, які заснували в Надазов'ї два села) [20, с.245; 12, с.46-47].

У числі закордонних переселенців прибули також українці та росіяни з Південної Бессарабії і Добруджі. Вони переселялися разом, тому джерела не дають можливості розрізнити їх за національною ознакою. У XIX ст. у придунайському регіоні (в Добруджі та Південній Бессарабії) проживала значна кількість східнослов'янського населення. Після Кримської війни Росія дозволила тим слов'янським вихідцям за кордоном, хто бажав, переселитися на свою територію. Їм надавалися пільги (звільнення від військового постою на 6 років, від податків та натуральних повинностей – на 8 років, від рекрутства – довічно), грошова допомога та 8 десятин землі на ревізку душу.

Протягом 1861-62 рр. до Таврійської губернії переселилася 1721 сім'я українців та росіян з Бессарабії та Добруджі (4220 осіб чоловічої статі та 3577 осіб жіночої). Більшість із них оселилася в Дніпровському повіті та на Кримському півострові, а в Бердянському повіті було засновано тільки три колонії [12, с.465]. (Докладніше про переселення українців та росіян до Таврійської губернії на рубежі 50-60-х рр. XIX ст. див. праці автора [17; 18]).

Отже, внаслідок масового переселення початку 60-х рр. XIX ст. у Запорізькому Надазов'ї на місці ногайських аулів виникли такі українські села: Костянтинівка, Новокосянтинівка, Воскресенка, Новомиколаївка, Олександрівка, Степанівка Перша, Володимирівка, Дмитрівка Приазовського району, Новоолексіївка, Борисівка, Лозанівка, Єлизаветівка, Єлисіївка, Новопавлівка, Новотроїцьке, Дмитрівка Бердянського району [23].

У наступний період до 1917 р. нові населені пункти на території краю з'являлися дуже рідко. В 1873 р. 54 колишніх матроси з Федотової коси заснували с. Приморський Посад [5, с.1; 26, с.39]. У 1907 р. частина андріївської поземельної общини виділилася в окреме село Успенівку [14, с.172]. У той же час продовжувався процес збільшення населення існуючих сіл за рахунок поодиноких самовільних переселенців з центральних губерній, які приходили до Надазов'я в пошуках заробітку [9, с.1]. Так, наприклад, у селі Андріївці у 1879 р. були зафіксовані вихідці з Воронезької, Полтавської та інших губерній [8, 12зв.-21зв.] В українських селах нерідко проживали представники інших національностей. Так, у тій же Андріївці за сільськогосподарським переписом 1917 р. виявлено окремі родини поляків, вірмен, циган, євреїв [7, 1646-1661]. За переписом 1897 р. у Мелітопольському та Бердянському повітах українці становили відповідно 54,9% та 58,8% [19, VI].

Наступний етап заселення краю припадає на 20-ті роки XX ст. У зв'язку із перерозподілом земельного фонду "зайве" населення старих сіл отримало можливість переселитися на нові місця. У післявоєнні роки мало місце переселення із західноукраїнських областей. Але ці переселенці рівномірно розподілялися по різних населених пунктах і швидко змішалися із місцевим населенням. Мали місце також поодинокі випадки переселення з інших регіонів України, Росії та інших союзних республік колишнього СРСР. Так, після землетрусу у Вірменії, в українських селах з'явилися біженці з цієї республіки. Декілька таких сімей було виявлено, наприклад, під час обстеження говірки села Дмитрівки Бердянського району.

У вивченні загальних процесів заселення краю не менш важливим є й з'ясування історії кожного із населених пунктів, що входить до означеного ареалу. При цьому не

поминемо, де буде можливо, національне оточення сіл, що може відкрити цікаву сторону міжмовних контактів та дати матеріал для подальших досліджень у галузі лексики.

Смт. Андріївка Бердянського району розташоване на березі р. Кільтичії за 45 км від райцентру [14, с.171]. Воно засноване на початку XIX ст., очевидно у 1810 р., вихідцями із Полтавщини [26, с.9]. Навіть назва походить від імені першого поселенця Андрія Дерев'янка (за переказом) [28, с.17-18]. Пізніше Андріївку дозаселили вихідці з Чернігівської та Київської губерній, а також деяких інших регіонів Російської імперії, оскільки вільні землі, що були у селі, робили Андріївку привабливою для новоприбулих [14, с.171-179].

Переселенці з Андріївки на початку 60-х років XIX ст. брали участь у заснуванні багатьох сіл регіону, також і Костянтинівки (Мелітопольського р-ну). У 1989 р. в селищі проживало 3904 особи, серед яких українці становили близько 88 % [1, с.79]. Навколишні села також українські.

Село Берестове Бердянського району віддалене від райцентру на 52 км [14, с.180]. Воно було засноване в 1801 р. державними селянами з Полтавської та Чернігівської губерній [26, с.51]. Спочатку заселення велося хуторами, а пізніше садиби стали групуватися навколо окремих центрів. Тому село розташувалося на багатокілометровій площі.

На початку XX ст. берестівську сільську поземельну общину розділили на три – Берестівську, Вибоївську та Яровицьку. Тільки після 1954 р. ці три частини знову об'єдналися в одне село [14, с.181-185]. Вихідці з Берестового під час повторного заселення краю на початку 60-х років XIX ст. поклали початок існуванню деяких нових населених пунктів на місці ногайських аулів, серед них можна назвати Дмитрівку, Новотроїцьке Бердянського р-ну.

У 1989 р. населення Берестового становило 2976 чоловік, за національним складом воно майже однорідне українське. Те ж саме можна сказати й про сусідні села [2, с.8].

Село Дмитрівка Бердянського району знаходиться на березі р. Кільтичії на відстані 21 км від м. Бердянськ [14, с.198] на місці колишніх ногайських аулів Югортамгали та Шавшекли [22, с.196]. Після виходу ногайців першими прибули 104 ревізькі душі з с. Берестового в 1860 р. Трохи згодом оселилося близько 50 осіб з Курської губернії. Обидві переселенські групи були самовільними і не отримали пільги та урядову допомогу [26, с.13]. Основну ж масу жителів села склали переселенці з Воронежської губернії (близько 500 осіб, які прибули в узаконеному порядку в 1861 р.). Окрім того, серед засновників села були також вихідці з Харківської та Полтавської губерній [4, с.18].

У 1989 р. у Дмитрівці нараховувалося 2464 жителів, серед яких українці становили 66%, росіяни – 29 %. Сусідні села різні за національним складом – як українські, так і болгарські [2, с.8].

Село Карла Маркса Бердянського району розташоване на березі р. Берди за 42 км від райцентру. Попередня назва села (до 1930 р.) – Троїцьке [14, с.199]. Воно було засноване в 1836 р. переселенцями з Полтавської та Чернігівської губерній. За даними перепису 1989 р. у с. Карла Маркса проживало 767 мешканців, серед яких українців – майже 100 %. Сусідні села – Миколаївка, Берестове (також з однорідним українським населенням) [2, с.10].

Село Миколаївка Бердянського району знаходиться на правому березі р. Берди на відстані 38 км від Бердянська. Його заснували в 1800 р. державні селяни, що прибули з Полтавської та частково з Чернігівської губерній [14, с.200].

На початку 60-х років XIX ст. переселенці з Миколаївки брали участь у заснуванні декількох нових сіл у Північній Таврії, зокрема Новоолексіївки, [27, с.199], Воскресенки [28, с.31]. Перепис 1989 р. показав, що в Миколаївці було 1394 жителя, національний склад цього та навколишніх сіл майже однорідний український [2, с.10].

Село Новотроїцьке Бердянського району розташоване на березі р. Кільтичі за 36 км від райцентру [14, с.201]. Воно було засноване під час масової переселенської хвилі в 1860 р. на місці ногайського аулу Алтоул [22,с.196]. Першими жителями стали 312 ревільських душ з с. Берестового [6, с.57]. Пізніше до них приєдналися переселенці з Курської та Харківської губерній [4, с.18]. За спогадами старожилів, українці та росіяни з самого початку селилися окремо, в різних кутках села. Зараз ця межа вже чітко не простежується.

У 1989 р. у Новотроїцькому мешкало 1096 осіб. Українці становили 69%, росіяни – 25%. Таку національну строкатість доповнює сусідство з двома болгарськими селами – Палаузівкою та Софіївкою [2, с.10].

Село Успенівка Бердянського району віддалене від райцентру на 43 км [11] і розташоване безпосередньо близько до смт. Андріївки, з якою колись було єдиним суцільним населеним пунктом. У 1907 р. під час розподілу андріївської поземельної общини виникла Успенівка, назва якої походить від однойменної церкви [14, с.172]. За даними перепису 1989 р. в селі проживало 1173 мешканці, переважна більшість з яких українці. Навколишні населені пункти теж переважно українські [2, с.8].

Село Вознесенка Мелітопольського району розташоване на лівому березі р. Молочної за 7 км від м. Мелітополь [11]. Воно було засноване в 1860 р. на місці ногайських аулів Баурдак та Есебей [22, с.195]. Першими на нове місце прийшли вихідці з

с. Андріївки (нині Бердянського р-ну). Перегодом до них приєдналися переселенські партії з Полтавської, Чернігівської, Курської та Рязанської губерній [4, 18зв.]. У 1989 р. в селі проживало 4991 чол., з них 72 % українців. Етнічне оточення переважно російськомовне, головною причиною є близьке розташування від м. Мелітополь [2, с.46].

Село Костянтинівка Мелітопольського району розташоване на лівому березі р. Молочної за 6 км від м. Мелітополь. Воно було засноване в 1860 р. (у літературі також зустрічається дата 1859 р.) [14, с.450] на місці двох ногайських аулів Єдинохта I та Єдинохта II [22, с.195]. Першими на нове місце прийшли вихідці з с. Андріївки (нині Бердянського р-ну) [26, с.42]. Згодом до них приєдналися переселенські партії з Полтавської, Харківської та Воронежської губерній [4, 18зв.].

Близька відстань від м. Мелітополь робила Костянтинівку привабливою для заселення й у більш пізні часи, особливо в ХХ ст. Внаслідок цього чисельність населення порівняно з первісною зросла у 8 разів і у 1989 р. становила 12497 чоловік, серед яких українців – 69 %, а росіян – 25 %. Навколишні населені пункти і також м. Мелітополь – переважно російськомовні [2, с.46].

Село Новомиколаївка Мелітопольського району розташоване за 12 км від м. Мелітополь. Засноване в 1818 р. переселенцями з с. Шульгівка Новомосковського повіту Катеринославської губернії. У подальші роки було дозаселене вихідцями з інших губерній. За переписом 1989 р. у селі проживало 2022 чол., з них майже 100% українців.

Село Беседівка Приазовського району розташоване за 27 км від районного центру [11]. Засноване в другій половині ХІХ ст. У 1989 р. у селі проживало 66 чол., з них майже 100% українців. Сусідні села також українські [2, с.76].

Село Ганноопанлинка Приазовського району розташоване за 25 км від райцентру [11]. Засноване в другій половині ХІХ ст. У 1989 р. в селі проживало 250 чол., з них майже 100% українці. Сусідні села також українські [2, с.76].

Село Горіхівка Приазовського району розташоване за 30 км від райцентру [11]. Засноване на початку ХХ ст. У 1989 р. в селі проживало 287 чол. Національний склад населення майже однорідний український [2, с.76].

Село Володимирівка Приазовського району розташоване на березі р. Корсак за 16 км від райцентру [14, с.590]. Воно засноване в 1862 р. на місці ногайського аулу Алшин [22, с.195] українськими переселенцями з Добруджі [4, 9зв.] (у літературі зустрічаються помилкові твердження про те, що село засноване в 1864 р. болгарами з Бессарабії) [14, с.590].

За переписом 1989 р. у Володимирівці проживало 625 мешканців. За національним складом населення майже однорідне українське. Сусідні села українські (Дмитрівка) та болгарські (Богданівка, Ботієве) [2, с.74].

Село Воскресенка Приазовського району віддалене від райцентру на 24 км [14, с.591]. Воно засноване в 1860 р. на березі р. Метрозли на місці ногайського аулу Кислік [22, с.195] переселенцями з Миколаївки (нині Бердянського р-ну). До них невдовзі приєдналися вихідці з Харківської, Курської та Полтавської губерній [26, с.36; 4, 183в.].

Деякі дослідники вказують на те, що серед засновників села були вихідці з Воронежської губернії [28, с.28], але документально це не підтверджується. Ці суперечності, можливо, викликані тим, що в 1864 р. поблизу Воскресенки оселилися вихідці з Воронежської губернії (нинішнє с. Новомиколаївка) [25, с.127]. У 1989 р. в селі проживало 789 осіб, переважно українці. Сусідні села також українські [2, с.74].

Село Дмитрівка Приазовського району знаходиться за 16 км від райцентру та за декілька кілометрів від Володимирівки [11], з якою має багато спільного з погляду заселення. Воно було засноване в 1862 р. українськими переселенцями з Добруджі [4, с.10] на місці ногайського аулу Бодай [22, с.195]. У 1989 р. її населення становило 477 осіб і було майже однорідним українським. Сусідні села українські (Володимирівка) та болгарські (Федорівка) [2, с.74].

Село Новокостянтинівка Приазовського району знаходиться на правому березі р. Домузли неподалік від Азовського моря за 22 км від райцентру [14, с.591]. Воно було засноване в 1862 р. на місці ногайських аулів Асилходжа та Великий Тобал вихідцями з різних губерній. Відомий краєзнавець В.Г.Фоменко також стверджував, що серед засновників села були переселенці з с. Костянтинівка Бендерського повіту [28, с.65]. Перепис 1989 р. показав, що в селі проживає 657 осіб, переважна більшість з них – українці. Сусідні села українські, а також албанське (Георгіївка) [2, с.76].

Село Новомиколаївка Приазовського району розташоване за 20 км від райцентру [11]. Воно засноване в 1864 р. на місці ногайського аулу Темир Ходжа переселенцями, які на початку 60-х років прибули з Воронежської губернії до Криму. Вони були спочатку поселені в с. Митрофанівці Феодосійського повіту, а вже звідти прибули до Приазов'я [25, с.127].

За даними перепису 1989 р. населення Новомиколаївки складало 270 жителів і було переважно українським. Сусідні села українські (Воскресенка), українсько-російське (Новоолександрівка) та болгарське (Федорівка) [2, с.74].

Село Олександрівка Приазовського району розташоване за 28 км від райцентру неподалік від Молочного лиману. Його заснували в 1861 р. на місці ногайського аулу

Невкус. Першими жителями були декілька сімей з Солодко-Балківської волості Бердянського повіту (сіл Солодка Балка та Очеретуване). Згодом з'явилися переселенці з Роменського, Кременчуцького, Миргородського та Полтавського повітів Полтавської губернії [26, с.38]. Окрім того, прибули також переселенці з Чернігівської губернії [4, 18зв.]. У 1989 р. в селі проживало 1147 чол., з них майже 100% українців. Сусідні села також українські [2, с.74].

Село Приморський Посад Приазовського району знаходиться на березі Азовського моря за 16 км від райцентру [11]. Місцеві жителі стверджують, що воно складається з трьох частин, які колись були окремими населеними пунктами. Перша частина – т.зв. "Матроска" – це і є власне с. Приморський Посад, засноване в 1873 р. [26, с.39].

Село має цікаву та своєрідну передісторію виникнення. У 1862 р. група матросів з м. Бердянська поселилася на Бірючому острові, де вони прожили до 1872 р., займаючись рибальством. За переказами місцевих жителів, більшість із тих матросів були українцями, але в джерелах, на жаль, національність не вказується. У 1873 р. вони отримали новий земельний наділ і заснували с. Приморський Посад. Друга частина сучасного села має мікротопонім Попівка або Попівщина. Це колишнє село Новопопівка, яке було засноване в тому ж 1873 р. групою рибалок з Бірючого острова. За переказами місцевих жителів, третю частину сучасного Приморського Посаду – Старовіровку (Браїловку), заснували росіяни-старовіри. За даними перепису 1989 р., населення Приморського Посаду було здебільшого українським і складалося із 442 осіб. Національний склад навколишніх сіл також переважно український [2, с.78].

Село Степанівка Перша Приазовського району розташоване за 35 км від райцентру на березі Азовського моря [14, с.592]. Воно засноване в 1862 р. на місці ногайського аулу Янцогур переселенцями з Лубенського повіту Полтавської губернії. У 1863 р. до них приєдналися вихідці з Черняхівської волості Київського повіту [4, 18зв.; 26, с.38]. У 1989 р. у селі проживало 1171 чол., з них майже 100% українців. Сусідні села також українські [2, с.78].

Село Борисівка Приморського району розташоване на правому березі р. Обіточної за 8 км від райцентру [14, с.611]. Його заснували в 1860 р. на місці ногайського аулу Булютмек [22, с.196] переселенці з с. Попівки Бердянського повіту (нині с. Смирнове Куйбишевського р-ну Запорізької обл.) та Полтавської губернії [28, с.24; 4, с.18]. У 1989 р. у селі проживало 1229 осіб, переважно українці. Сусідні села – Лозанівка (українське) та Банівка (болгарське) [2, с.78].

Село Єлизаветівка Приморського району розташоване за 32 км від райцентру [11]. Заснували це село в 1861 р. переселенці з Бессарабії на місці ногайського аулу Каракурсак

[22, с.196; 4, с.11]. У 1989 р. в селі проживало 1178 осіб, з них 73% українців. Сусідні села українські та болгарські [2, с.80].

Село Єлисіївка Приморського району розташувалося на берегах р. Чокрак за 35 км від райцентру [14, с.612]. Дата заснування – 1861 р., утворене на місці ногайського аулу Шекли I [22, с.196] переселенцями з с. Попівки Бердянського повіту. Невдовзі до них приєдналися переселенці з Полтавської та Харківської губерній [4, с.18]. У 1989 р. в селі проживало 1442 чол., з них майже 100% українців. Сусідні села українські та болгарські [2, 80].

Село Лозанівка Приморського району знаходиться на правому березі р. Обіточної, за 10 км від райцентру, безпосередньо поруч з Борисівкою [11]. Воно засноване на місці ногайського аулу Конурбаш [22, с.196] у 1862 р. українськими переселенцями з Добруджі [4, с.11]. У літературі зустрічаються помилкові твердження про те, що село було засноване болгарами [28, с.52]. За даними перепису 1989 р. у Лозанівці проживало 563 мешканці, здебільшого українці. Сусідні села також українські [2, с.78].

Село Новоолексіївка Приморського району розташувалося на березі р. Лозоватки за 18 км від райцентру [14, с.614]. Його заснували в 1860 р. на місці ногайського аулу Улькон-Бескекли [22, с.194]. Першими жителями були селяни з с. Миколаївки Бердянського повіту. У 1861 р. до них приєдналися переселенці з Харківської, Полтавської та Воронезької губерній [26, с.45]. У 1989 р. в селі проживало 750 чол., з них майже 100% українців. Сусідні села винятково болгарські [2, с.80].

Село Партизани Приморського району розташоване поруч з Лозанівкою на правому березі р. Обіточної за 14 км від райцентру [14, с.615]. До 1938 р. воно називалося Новопавлівкою. Заснували це село в 1860 р. переселенці з с. Попівки Бердянського повіту на місці ногайських аулів Кондакозли та Кондатамгали [22, с.196]. Трохи пізніше сюди прийшли також переселенці з Харківської, Полтавської, Курської та Орловської губерній [26, с.15]. Населення переважно українське. В 1989 р. тут проживало 1568 мешканців. Сусідні села також українські [2, с.80].

Село Давидівка Якимівського району розташоване за 27 км від райцентру на лівому березі р. Великий Утлюк. Воно засноване в 1852 р. вихідцями з с. Берестове. За даними 1989 р. в селі було 1090 жителів, серед яких майже всі українці [14, с.142; 2, с.3].

Село Вовчанське Якимівського району, попередня назва Волканешти, розташоване за 14 км від райцентру на лівому березі р. Великий Утлюк [11]. Засноване в 1861–1862 рр. гагаузами та болгарами, які наприкінці 1870-х рр. повернулися до Бессарабії [28, с.27]. Тоді ж село було повторно заселене українцями з Таврійської губернії. У 1989 р. з 921 жителя 70 % становили українці [2, с.3].

Село Охримівка Якимівського району розташоване за 27 км від райцентру на березі Молочного лиману. Засноване в 1805 р. духоборами, які у 40-ві рр. XIX ст. були виселені урядом на Кавказ. Тоді ж у селі облаштувалися селяни з Полтавської, Курської та Таврійської губернії [25, с.138]. За даними 1989 р. у селі проживало 2134 мешканці, серед яких українці становили 75 % [2, с.3].

Село Шелюги Якимівського району розташоване за 18 км від райцентру на лівому березі р. Малий утлюк. Засноване в 1873 р. вихідцями з с. Охримівки. У 1989 р. з 1322 жителів було 69 % українців [2, с.5].

Процес формування ареалу українських запорізько-надазовських говірок складний та тривалий, пов'язаний із дією різних факторів. Перші українські села (Миколаївка, Берестове, Андріївка), які збереглися і донині, у Запорізькому Надазов'ї з'явилися на рубежі XVIII-XIX ст. У XIX ст.: на місці ногайських аулів виникли українські, російські, болгарські, албанські, молдавські, гагаузькі села. Саме тоді з'явилася переважна більшість українських сіл, що й сформували ареал запорізько-надазовських говірок.

Література

1. Управління статистики Запорізької обл. Відділ статистики та переписів населення, спр.14.
2. Управління статистики Запорізької обл. Відділ статистики та переписів населення, спр.39.
3. Центральний державний архів Автономної Республіки Крим, ф. Ф.26, оп.1, спр.24489.
4. Центральний державний архів Автономної Республіки Крим, ф. Ф.26, оп.1, спр.24575.
5. Центральний державний архів Автономної Республіки Крим, ф. Ф.44, оп.1, спр.2405.
6. Центральний державний архів Автономної Республіки Крим, ф. Ф.81, оп.1, спр.716.
7. Держархів Запорізької області, ф.Ф-254, оп.1, спр.3
8. Держархів Запорізької області, ф.Р-5593, оп.2, спр.180
9. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. (историко-экономическое исследование) / Я.В. Бойко. — Черкассы: Сияч,1993. — 256 с.
10. Давня історія України: Навч. посібник / П.П. Толочко, С.Д. Крижицький, В.Ю. Мурзін та ін. — Кн.1. — К.: Либідь, 1994. — 240 с.
11. Запорожская область: топографическая карта 1:200000. — К.: ВКФ ТС,1992
12. Заселение Новороссийского края в 1862 г. // Журнал министерства государственных имуществ (далі – ЖМГИ). — 1863. — Ч.82. — Отд. II. — С. 459–483; Ч.84. — От. II. — С.211–231.

13. Известия о ходе переселения государственных крестьян в Таврическую губернию // ЖМГИ. — Ч.77. — 1861. — Отд.IV. — С.90–92
14. История городов и сел Украинской ССР: Запорожская область. — К.:УРЕ,1981. — 728 с.
15. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде / Сост. К.Вернер и С.Харизоменов. — М.,1887. —355 с., разд. паг.
16. Памятная книжка Таврической губернии / под ред. К.А.Вернера // Сборник статистических сведений по Таврической губернии. — Т.9. — Симферополь,1889. — 675 с., разд. паг.
17. Пачева В.М. Переселення українців і росіян з Бессарабії та Добруджі до Північного Приазов'я й Криму у 1861–1862 рр. / В.М. Пачева // Південна Україна XVIII-XIX століття. — Вип.5. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”,2000. — С.250–252
18. Пачева В.М. Переселення українців та росіян до Таврійської губернії на рубежі 50-60-х XIX ст. / В.М. Пачева // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту. Історія. — Бердянськ,2000. — С.120–124
19. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. Н.А.Тройницкого. — Т.41. Таврическая губерния. — СПб.,1904. — XVI, 310 с.
20. Переселение славян из Турции и Молдавии в Таврическую губернию в 1861 г. // ЖМГИ. — 1862. — Ч.79. — Отд.II. — С.230–254, 314–322.
21. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.- Т.XVII.- СПб.:Типогр. II отд. СЕИВ канцелярии,1843. — № 15193
22. Сергеев А.А. Уход Таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. / А.А. Сергеев // Известия таврической ученой архивной комиссии. — № 49. — 1913. — С.178–222.
23. Список населенных мест по сведениям 1864 г. Таврическая губерния. — СПб.,1865.— 219 с.
24. Статистика переселений поселян ведомства министерства государственных имуществ // ЖМГИ.— Ч.78.— 1861.— Отд.IV.— С.44-48
25. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии (общий и частный обзор). Составлено кафедральным протоиереем Михаилом Родионовым.— Симферополь,1872.— 263 с.
26. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда // Сборник статистических сведений по Таврической губернии. — Т.5. — Симферополь,1887. — 352 с., разд. паг.
27. Таврическая епархия.— Псков,1887.— 210 с.

28. Фоменко В.Г. Звідки ця назва / В.Г. Фоменко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1969.– 102с.
29. Число переселенцев, прибывших в 1861 г. в три северных уезда Таврической губернии без соблюдения установленных законами правил // ЖМГИ.– Ч.78.– 1861.– Отд.IV.– С.48-49
30. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. / Д.І. Яворницький – Т.І. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.